



METAFORIK BIRLIKLARNING LUG‘AT BOYLIGINI SHAKLLANTIRISH VA MA‘NO KENGAYISHIDAGI ROLI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.21268992>

Atovullayeva Feruza

Osiyo xalqaro universiteti magistranti

Annotatsiya. *Ushbu tezisda metaforik birliklarning til lug‘at boyligini shakllantirish va so‘z ma‘nolarining kengayishidagi o‘rni tahlil qilinadi. Metafora tilning leksik-semantik tizimida yangi ma‘nolar hosil qiluvchi, mavjud birliklarning funksional imkoniyatlarini kengaytiruvchi hamda kommunikativ ehtiyojlarni qondiruvchi muhim vosita sifatida o‘rganiladi. Shuningdek, metaforik ko‘chish natijasida yuzaga keladigan polisemiya hodisasi va uning til taraqqiyotidagi ahamiyati misollar asosida yoritiladi.*

Kalit so‘zlar: *metafora, metaforik birlik, lug‘at boyligi, ma‘no kengayishi, polisemiya, semantika, kognitiv tilshunoslik, leksik taraqqiyot.*

Til insoniyat tafakkurining mahsuli va jamiyat taraqqiyotining muhim ko‘rsatkichlaridan biridir. Jamiyat hayotida yuz berayotgan o‘zgarishlar tilning lug‘at tarkibida ham aks etadi. Natijada yangi tushunchalar, hodisalar va predmetlarni ifodalash zarurati yuzaga keladi. Til esa bunday ehtiyojlarni o‘zining ichki imkoniyatlari orqali qondiradi. Ana shunday imkoniyatlardan biri metafora hisoblanadi. Metafora tilning eng qadimiy va eng faol semantik vositalaridan biri bo‘lib, u nafaqat nutqning obrazlilikini ta‘minlaydi, balki til lug‘at boyligining shakllanishida ham muhim rol o‘ynaydi.

Metafora yunoncha *metaphora* so‘zidan olingan bo‘lib, “ko‘chirish”, “o‘tkazish” ma‘nolarini bildiradi. Tilshunoslikda esa bir predmet yoki hodisaga tegishli nomning o‘xshashlik asosida boshqa predmet yoki hodisaga

ko‘chirilishi metafora deb ataladi. An‘anaviy tilshunoslikda metafora ko‘proq badiiy tasvir vositasi sifatida qaralgan bo‘lsa, zamonaviy kognitiv tilshunoslikda u inson tafakkurining asosiy mexanizmlaridan biri sifatida talqin qilinadi. Bu yondashuvga ko‘ra, inson yangi tushunchalarni anglashda mavjud bilim va tajribalariga tayanadi hamda ular o‘rtasidagi o‘xshashliklarni metaforik tarzda idrok etadi.

Metaforik birliklarning lug‘at boyligini shakllantirishdagi ahamiyati, avvalo, yangi ma‘nolar yaratish xususiyatida namoyon bo‘ladi. Har qanday tilning lug‘at tarkibi faqat yangi so‘zlar hisobiga emas, balki mavjud so‘zlarning yangi ma‘nolar kasb etishi hisobiga ham boyib boradi. Metafora aynan shu jarayonning asosiy vositalaridan biridir. Masalan, o‘zbek tilidagi “ko‘z” so‘zi dastlab insonning



ko‘rish a‘zosini ifodalagan. Keyinchalik ushbu so‘z “buloq ko‘zi”, “igna ko‘zi”, “uzuk ko‘zi” kabi birikmalarda qo‘llanib, yangi semantik ma‘nolarni hosil qilgan. Bu holat natijasida bitta leksema bir nechta tushunchalarni ifodalovchi ko‘p ma‘noli birlikka aylangan.

Xuddi shuningdek, “bosh” leksemasi ham metaforik kengayish orqali turli ma‘nolarda qo‘llanadi. Masalan, “tog‘ boshi”, “ishning boshi”, “sahifaning boshi” kabi birikmalarda so‘zning dastlabki ma‘nosi kengayib, yangi semantik vazifalarni bajarmoqda. Bu esa metaforaning lug‘at boyligini shakllantirishdagi mahsuldorligini ko‘rsatadi.

Metafora ma‘no kengayishining eng faol usullaridan biri hisoblanadi. Ma‘no kengayishi so‘zning dastlabki ma‘nosidan tashqari yangi semantik qirralarga ega bo‘lish jarayonidir. Tilshunoslikda ushbu hodisa polisemiya, ya‘ni ko‘p ma‘nolilikning yuzaga kelishiga olib keladi. Polisemiya esa tilning iqtisodiylik tamoyilini ta‘minlaydi. Chunki til har bir yangi tushuncha uchun alohida so‘z yaratish o‘rniga mavjud birliklardan foydalanadi. Natijada lug‘at tarkibi semantik jihatdan boyiydi va kommunikativ imkoniyatlar kengayadi.

Metaforik birliklar nafaqat kundalik nutqda, balki ilmiy terminologiya tizimida ham keng qo‘llaniladi. Fan va texnologiyaning rivojlanishi yangi tushunchalarni nomlash zaruratini keltirib chiqaradi. Ko‘plab ilmiy terminlar metaforik asosda yaratilgan. Masalan, kompyuter

texnologiyalarida qo‘llaniladigan “sichqoncha”, “oyna”, “virus”, “bulutli texnologiya” kabi terminlar dastlab boshqa ma‘nolarga ega bo‘lgan. Biroq tashqi ko‘rinish yoki funksional o‘xshashlik asosida ular yangi terminologik ma‘nolarni ifodalay boshlagan. Bu esa metaforaning nafaqat badiiy, balki ilmiy tafakkur uchun ham muhim vosita ekanligini ko‘rsatadi.

Kognitiv tilshunoslikda metafora inson tafakkurining ajralmas qismi sifatida baholanadi. Lakoff va Johnson tomonidan ishlab chiqilgan konseptual metafora nazariyasiga ko‘ra, inson abstrakt tushunchalarni konkret tajribalar asosida anglaydi. Masalan, “vaqt – pul”, “hayot – yo‘l”, “bilim – nur” kabi konseptual metaforalar inson tafakkurida chuqur ildiz otgan. Ushbu metaforalar kundalik nutqda faol qo‘llanib, tilning semantik tizimini boyitadi. Shu bilan birga, ular insonning borliq haqidagi tasavvurlarini ham shakllantiradi.

Metaforik birliklarning yana bir muhim xususiyati ularning ekspressivlik va ta‘sirchanlikni oshirishidir. Badiiy adabiyotda metaforalar obrazlilikni kuchaytirib, muallifning estetik maqsadini amalga oshirishga xizmat qiladi. Biroq metafora faqat badiiy uslubga xos emas. U publitsistik, ilmiy va hatto rasmiy uslublarda ham uchrab turadi. Bu esa uning universal til hodisasi ekanligini tasdiqlaydi.

Bugungi globallashtirish va axborotlashuv davrida yangi texnologiyalar, ijtimoiy hodisalar va madaniy jarayonlarning paydo bo‘lishi



metaforik birliklarning yanada faol qo'llanishiga sabab bo'lmoqda. Ayniqsa, internet va ommaviy kommunikatsiya vositalari orqali kirib kelayotgan yangi tushunchalar ko'pincha metaforik nomlar bilan ifodalanmoqda. Bu esa til lug'at boyligining muntazam ravishda yangilanib borishiga xizmat qilmoqda.

Xulosa qilib aytganda, metaforik birliklar til lug'at boyligini shakllantirish va ma'no kengayishini ta'minlashda muhim o'rin tutadi. Ular yangi tushunchalarni nomlash, mavjud

leksemalarning semantik imkoniyatlarini kengaytirish, polisemiyaning yuzaga keltirish hamda tilning kommunikativ salohiyatini oshirishga xizmat qiladi. Metafora nafaqat tilning badiiy-estetik imkoniyatlarini boyitadi, balki uning kognitiv va nominativ funksiyalarini ham rivojlantiradi. Shu sababli metaforik birliklarni o'rganish zamonaviy tilshunoslikning dolzarb masalalaridan biri bo'lib, til taraqqiyoti va semantik rivojlanish qonuniyatlarini chuqurroq anglash imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Lakoff G., Johnson M. *Metaphors We Live By*. – Chicago: University of Chicago Press, 1980.
2. Kövecses Z. *Metaphor: A Practical Introduction*. – Oxford: Oxford University Press, 2010.
3. Ullmann S. *Semantics: An Introduction to the Science of Meaning*. – Oxford: Basil Blackwell, 1962.
4. Safarov Sh. *Kognitiv tilshunoslik*. – Toshkent: Sangzor, 2006.
5. Mahmudov N. *Tilning mukammal tadqiqi yo'llarini izlab*. – Toshkent: Akademnashr, 2012.
6. Nurmonov A. *O'zbek tilshunosligi tarixi*. – Toshkent: O'zbekiston, 2002.